

Срби у Хабзбуршкој монархији и
Османском царству
XVIII - XX век

Зборник радова

Нови Сад, 2023.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

За издавача
Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш

Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству ХВИИИ - XX век
Зборник радова

Уредници
проф.др Владан Гавриловић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
проф.др Боривоје Милошевић, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Рецензенти
проф.др Горан Васин, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
проф.др Ненад Нинковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Техничка припрема
Игор Лекић

ISBN
978-86-6065-710-9

Електронско издање
<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2023/978-86-6065-710-9>

Нови Сад, 2023.

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава Издавач и аутор. Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

САДРЖАЈ

Реч унапред	5
Проф.др Владан Гавриловић	
ДЕЛАТНОСТ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ НА ТЕМИШВАРСКОМ САБОРУ	7
Др Боривоје МИЛОШЕВИЋ	
СРПСКИ СОКОЛСКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ	19
Бошко М. БРАНКОВИЋ	
САМОУЧКА ПИСМЕНОСТ КОД СРБА У БОСНИ	45
Атила Пфајфер (Attila Pfeiffer)	
СРБИ СЕНЋАНИ И ГРАД СЕНТА ПОСЛЕ РЕВОЛУЦИЈЕ 1848/9. ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 1918. ГОДИНЕ.....	69
Радован СУБИЋ	
БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ У ВРИЈЕМЕ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ	125
Мср Лазар Радан	
ПОЧЕТАК УСТАНКА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ 1875 – ПРВА УСТАНИЧКА ГОДИНА.....	163
Вук МАНДИЋ	
СВЕТОЗАР МИЛЕТИЋ И БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА	193

ПОЧЕТАК УСТАНКА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ 1875 – ПРВА УСТАНИЧКА ГОДИНА²

Сажетак: Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878, познатији као Невесињска пушка, представља један од најзначајнијих устанака српског народа на овим просторима. Он је континуитет борби за ослобођење и уједињење српског народа и као такав представља посљедичну ствар устаничких борби Херцеговаца (1852–1862), на челу са војводом Луком Вукаловићем. У раду смо на основу релевантне историјске литературе, необјављених и објављених извора, као и периодике детаљно анализирали почетак устанка, прву устаничку годину, стање на терену, као и дипломатску акцију Великих европских сила, концентришући се на простор Источне Херцеговине. Циљ рада је потпун и тачан приказ почетка борби и раног ратовања српског народа за ослобођење и уједињење на просторима Источне Херцеговине у другој половини XIX вијека. На основу тога, наш рад се бави првом устаничком годином и свим сегментима који су битније утицали на развој устанка и у коначници, Велике источне кризе.

Кључне ријечи: устанак, Источна Херцеговина, устаници, Османско царство, Босна и Херцеговина, ослобођење и уједињење.

Сходно томе да је народ Источне Херцеговине вјековно немиран и непослушан према својим господарима, готово двадесетпет година средине XIX вијека провео је у устанцима и борби против Османског царства. Најбољи показатељ борбеног духа херцеговачких Срба јесу устанци славног зубачког и корјенићког војводе Луке Лаковог Вукаловића, који је, ослоњен на дио црногорске територије, готово читаву деценију (1852–1862) покушавао да ослободи херцеговачку територију.

Устанак из 1875. може се са пуним правом посматрати као дио једне континуиране борбе, како су то навели Васиљ Поповић и Перо Слијепчевић у својим дјелима, за уједињење и ослобођење српско. Вођен од стране

¹ lazo998@gmail.com

² Рад је настао у оквиру пројекта „Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству од XVIII до XX века“.

сељана и обичних устаника, а помаган од добровољаца из Црне Горе и Србије, као и од једне легије странаца, устанак је представљао праву сељачку буну против Османског царства. Пишући своје најзначајније дјело – *Стварање Југославије 1790–1918*, академик Милорад Екмечић навео је да постоји неписано правило да све сељачке буне избијају спонтано и крајње непланирано, али да овај устанак одступа од тога, јер има чисто сељачки карактер, а планиран је прије свог почетка.

Узроци устанка у Босни и Херцеговини 1875. били су како националног, тако и социјалног карактера. Оба фактора била су уско прожета и повезана са општом *декаденцијом* Османског царства, која је своје замахе узела нарочито од друге половине XIX вијека. Још прије избијања устанка, Османско царство било је у великој кризи. Увелико запало у спољни дуг, са цифрама које су износиле 202 милиона фунти стерлинга, држава је била у незапамћеној кризи. Читав годишњи приход државе је био око 18 милиона фунти стерлинга, од чега је лично султан узимао два милиона³, а амортизација и интерес страних зајмова износили су скоро 15 милиона, па се држави повећање пореза чинило као једини и најлогичнији излаз.⁴ Сакупљење истог, на просторима Источне Херцеговине, у складу са њеним географским карактеристикама и неповољностима терена, увијек је било праћено бруталном тортуром. Злоупотребе током тог процеса достизале су огромне размјере, посебно у годинама пред избијање устанка.

³ Расипништво османског двора било је велико. Султан Абдул Мецид I (1839–1861) стварао је велике издатке из државне касе. Његова задужења за потребе Кримског рата била су нарочито велика. Осим тога, био је и градитељ, па се добар дио државног новца користио и у те сврхе. Са друге стране, његов брат и наследник, султан Абдул Азиз (1861 – 1876) био је још већи расипник и за вријеме његове петнаестогодишње владавине, држава је запала у највећи спољни дуг. На свом двору држао је огромну послугу, која се састојала од 5.500 слуга, 500 куvara, 600 коња, 400 музичара, 300 вратара и у свом харему око 1.000 жена, које су биле чуване од стране 150 евнуха. За вријеме своје владавине задужио се у Енглеској и Француској преко једну милијарду долара, чија наплата је, заједно са каматама од 18%, доспијевала непосредно пред почетак устанка. Ови подаци довољно говоре у каквом стању и на какав начин је османски двор живио и функционисао, док је у самој држави становништво било више него биједно. (Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875 – 1878. године*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 38–40).

⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 - 1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1989), 273–279.

Треба истаћи да су муслимани са рајом – православним становништвом, поступали крајње безобзирно. Само друштво је било незрело да говори политичким језиком, а вјерски расцјеп био је дубок.⁵ Заправо су због религиозног анимозитета и схватања животи православаца већ били осуђени на пропаст.⁶ Закупци пореза су на најгнусније начине, шаљући заптије и батинашке одреде, сакупљали порезе и глобили народ, што је нарочито добило замах у годинама пред устанак. Читава плејада башибозучких злочина на овим просторима није се могла поредити са гнусним терором из године пред почетак устанка. Мноштво српских села остало је празно, град Невесиње скоро па пуст, а част многих жена била је укаљана.⁷ Овакви поступци само су пробудили још јачи борбени дух народа и произвели снажну жељу за ослобођењем и окончањем терора.

Турци су са својим освајањима Босне и Херцеговине, као основну и најважнију тековину, донијели и успоставили строгу централизацију власти. Сва земља је претворена у државну земљу и није постојала могућност посједовања приватних посједа. Држава, усмјерена искључиво на ратне походе и освајања, представљала је војно – ратни механизам, који је у свом власништву имао скоро све земљишне посједе, заједно са њиховим кметовима. Сходно томе, државна земља је подијељена на тимаре, зијамете и хасове, од којих посљедњих није било пуно на просторима Херцеговине и

⁵ Милорад Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: Београдски издавачко – графички завод, 1997), 205.

⁶ Неколико је битних фактора који су утицали на формирање националне тежње не само српског, него и осталих балканских народа у XIX вијеку. Поред отуђеног центра власти, разлике у језику, феудалне конфронтације муслимана и хришћана, као један од главних фактора је и религиозни или вјерски анимозитет. Сељачка етничка или национална припадност заправо је била поистовијеђена са његовом религиозном припадношћу. У оквиру првог степена развоја национализма, тзв. прелаза „инстинктивног национализма“ у модерни, дошло је до друштвеног и економског сукоба између православних и муслимана и тај сукоб почео је управо на селу. У суштини, турски управни систем, који се базирао на ставу да црквена припадност обиљежава и етничку, директно је подстицао вјерску поларизацију, сукобе и анимозитете на том нивоу. (Димитрије Ђорђевић, „Улога националног чиниоца на Балкану у деветнаестом веку“, у: *Огледи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 24–27).

⁷ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска...*, књига 1, 71.

Босне.⁸ Већ од почетка Српске револуције 1804, у Босни и Херцеговини долази до неколико покушаја да се овакав систем феудализма укине. Главни мотив социјалног прогреса представљала је тежња за стварањем малих и слободних сељачких посједа. Ова тежња постала је нарочито присутна, уколико се зна да је тржишни напредак још од краја XVI вијека озбиљно нагризао основе феудалног система у Османском царству и као резултат тога процеса појавили су се полунезависни феудалци (*ciftlik sahibia*), који су своја имања – чифтлуке посматрали као приватно власништво и на њима злоупотребљавали позиције кметова.⁹

Аграрни револт сељака, односно пропаст српског села, био је један од главних узрока избијања немира међу становништвом Херцеговине. Сам аграрни чинилац у балканским револуцијама био је последица нарави самог балканског села, као и револуционарних и конзервативних ставова сељака, како је то примијетио академик Димитрије Ђорђевић. У вјековној борби против османске власти, сам сељак се заправо изоловао и затворио у своју патријархалну заједницу, али је ипак очувањем старих и утврђених вриједности омогућио себи опстанак етничко – националних вриједности, што је било од непроцјењивог значаја.¹⁰ Ипак, осим неријешеног аграрног питања и аграрних односа, порески систем у Босни и Херцеговини био је крајње проблематичан и архаичан. Саферска наредба из 1859, административни закони који су донијети 1865, као и све државне мјере које су доношене у овом периоду нису успјели да промијене тешко стање.¹¹ Социјална подјела увелико се поклапала са вјерском, тако да је поларизација становништва била изражена кроз два нивоа. Безобзирно прикупљање пореза било је главни државни приход, а оно је вршено на најсвирепије могуће начине, уз тортуру и малтретирање, а све под институцијом закупа сакупљања пореза. Правни положај сељака био је потпуно исти као и у

⁸ Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне“, у: *Дијалог прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 145–146.

⁹ Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802 – 1878“, у: *Дијалог прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 158–162.

¹⁰ Димитрије Ђорђевић, „Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века“, у: *Огледи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 39–42.

¹¹ Наведеним административним законима Босна и Херцеговина је уздигнута на ранг ејалета и подијељена на седам округа. Подјела је резултат реформског замаха Мидхад-пашине владе. (Милорад Екмечић, *Босна и Херцеговина 1802 – 1878...*, 155–156).

средњем вијеку, па је без обзира на покушај реформи, било немогуће остварити иста права каква су имали муслимани.¹²

Од 1854. главни извор прихода Османског царства био је прикупљање *десетине*. Овај порез, као основни, али не и једини које је становништво плаћало, обично се сакупљао у природи. Међутим, од 1866. обнавља се „закуп десетине“, који сакупљачима даје одријешене руке и неограничена средства у сакупљању истог. То је директно проузроковало насилно прикупљање десетине, са растом њеног износа из године у годину, сходно расту камата на отплату спољног дуга државе. Тако је временом из натуралне ренте, *десетина* постала новчана рента, а њено сакупљање су пратила бројна насиља и злоупотребе. Осим тога, 1872. држава је увела монопол на дуван. Двије године касније укинуте су царине у Османском царству, што је за последицу имало увођење „десетинске четвртине“, са циљем употпуњавања државних губитака од укидања унутрашњих царина. То је практично значило да је становништво било у обавези да плаћа *осмину*, а не *десетину*, што је уз све остале намете било неиздрживо за српског сељака.¹³

Закуп *десетине*, а касније *осмине*, био је заправо највећи проблем. Принцип у оквиру кога су се могле дати одријешене руке за сакупљање пореза било коме, уколико би прије тога тражени износ исплатио држави био је погубан по становништво.¹⁴ Овакав систем често је изазивао парадоксалне примјере, попут оног из 1869, када је један ага, коме је сељак био дужан плаћати *трећину*, мање плаћао држави своје порезне обавезе, него сваки од његових 60 кметова на имању понаособ. Уз то, неколико година раније, систем сакупљања *десетине* у Херцеговини је достигао немогуће размјере у износима. На плаћање ове обавезе отпадало је више средстава него на све остале намете заједно. Њен закуп, као и малтретирања у току сакупљања,

¹² Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига I, 45–46.

¹³ Миомир Дашић, „О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860–1918)“, у: *Огледи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 276; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије...*, 273–279; Милорад Екмечић, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878“, у: *Историја српског народа*, књига V–I, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 449–484.

¹⁴ Миомир Дашић, *Политичке и социјалне претпоставке сељачког устанка...*, 268.

попримили су толике размјере да је „Европа пред својим очима доживљавала закашњели средњи вијек“.¹⁵

Осим *десетине* (или касније *осмине*) порезна обавеза била и *трећина*. Она се плаћала од стране чивчије аги. Тај порез био је сасвим сигурно много тежи него *десетина*. Иако је Саферска наредба из 1859. чланом 11 строго забрањивала издавање *трећине* под закуп, то је остало мртво слово на папиру. Тако је трајало све до 1875. и доласка Сервер-паше, који је строго наредио поштовање тачке 11. Саферске наредбе.¹⁶

Поред већ наведених пореза, становништво је било дужно да плаћа и низ других обавеза, од којих ћемо неке поменути: *порез на кућу*, *војни порез*, *бејије*, *зебхије*, *кантарија*, *отлукија*, *духан ресми* и др. Треба обратити пажњу да је поред свих наведених пореза и такси, сељак био у незаштићеној позицији у односу на вољу свог господара.¹⁷ Сваки сељак био је у ситуацији да га је бег могао протјерати са земљишта које је обрађивао и да се преко ноћи могао наћи „на улици“.

Као посљедњи и најтужнији фактор експлоатације становништва били су и грчке владике, тзв. фанариоти, који су били нарочито брутални у наплаћивањима својих потраживања. Они су били познати по великој грамзивости за новцем. Њима се годишње давала *мирија* – по 3–4 гроша по кући и то је епископ предавао држави. Свака кућа му је такође давала и један грош и четири паре годишње и тај порез називао се *батик* или *димарина*. Свештеници су плаћали своје именовање по 25 дуката, а за сваку кућу по парохији плаћали су по један талир. Такође, свештеник је био у обавези да даје годишње по 50 гроша за водицу. Када би се освјештавала црква, епископу је давао народ 5.000 гроша. Фанариоти су често производили обичне чобане по Босанској Крајини за свештенике, само да би узели новац. То су радили за износе од 30 до 100 дуката. Све ово су грчке владике радиле

¹⁵ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка...*, 208–209.

¹⁶ *Босна*, бр. 489, 27. октобар и 8. новембар 1875, цитирано према: Војислав Богићевић, „Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878 године (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875 – 1878)“, у: *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, година 2, (ур. Анто Бабић), (Сарајево: ГИД БиХ, 1950), 167–170.

¹⁷ Galib Šljivo, *Historija Bosne i Hercegovine 1788 – 1878. Bosna i Hercegovina 1869 – 1878*, knj. 7, (Tešanj: Planjakh komerc, 2016), 434–435.

у договору са турским властима и често су своје услуге и потраживања наплаћивали у пратњи турака и на бруталан начин.¹⁸

Сви ови намети, прирези и порези, уз неријешено аграрно питање и несређене односе између бегова и сељака, довољно су оптерећивали сваког сељака, те је било право чудо да је српски сељак успијевао да преживи у наведеним околностима. У комбинацији са неродним годинама, неимаштином и терором, није му преостајало ништа друго него да се буну и устаје против османске власти. Наведени проблеми и историјска борбеност и немиран дух становника Херцеговине, као и жеља за уједињењем и ослобођењем били су главни узроци избијања устанка у љето 1875.

У деценијама пред почетак устанка, тајна дипломатија је на све начине радила на подизању истог. Мићо Љубибратић, архимандрит Нићифор Дучић, архимандрит Серафим Перовић и Нико Окан били су главне полуге тајне акције владе Србије и министра Илије Грашанина.¹⁹ Грашанин је најприје имао намјеру да путем српског дипломатског представника на Порти, Константина Николајевића, покуша да оствари план формирања једне Српске вицекраљевине и тако трансформише Османско царство.²⁰ Затим се на све начине трудио да током читавог овог процеса покрене устанак у Босни и Херцеговини. Међутим, иако су Љубибратић, Перовић, Дучић и Окан имали активан и значајан рад на терену све до 1873, нису успјели да доведу до подизања устанка.²¹ Након комплетне дипломатске агитације и подстрека припреме устанка тајним каналима, на ред је дошао и рад на терену. У години пред устанак, најинтензивније се радило међу становништвом. Будуће устаничке вође, провеле су цијело прољеће и љето 1874. крећући се

¹⁸ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002), 306–308; Vojislav J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, књига 2 – dio 1, IK (Trebinje: Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971), 562–563.

¹⁹ Види: Dušan T. Bataković, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 181–190.

²⁰ Miloš Jagodić, „Serbian secret organisation in Eastern Bosnia (1849 – 1855)“, u: *Istraživanja* 27, (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016), 190–191.

²¹ Види: Милорад Екмечић, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)“, у: *Радови из историје Бух XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 25–46; Vojislav J. Korać, *Trebinje...*, књига 2 – dio 1, 567–573, Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875 – 1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960), 50–51.

дуж границе са Црном Гором, уз повремене преласке, а све у циљу договора и позивања народа на устанак.

Њих су податно подстрекле велике немаштине и неродна 1874. Те године су скоро сви усјеви у Херцеговини пропали, укључујући и траву за испашу стоке. На то су власти повећале потражњу за наметима, а цијене су порасле више од 100%, па је стање било алармантно. Колика је глад завладала у Херцеговини, говори податак да је било предвиђено да се из околине Требиња пресели више стотина породица у крајеве око ријеке Саве, у Зворнички и Бањалучки санџак. Иако до тога није дошло, немаштина и закуп десетине су натјерали становништво на устанак.²²

Озбиљније припреме за подизање устанка почеле су у јесен 1874. Већ тада, прва делегација херцеговачких кнезова на челу са браћом Гутићима, Трифком Бухом, Проданом Рупаром и другим отишла је на Цетиње, са намјером да се црногорском књазу пожали на зулум и терор који је владао у Херцеговини. У исто вријеме, у октобру 1874. избили су и немири у Подгорици²³, који су резултирали једним покољем српских трговаца од стране Турака. Иако је покољ био одмазда за смрт Јуса Мучине, изазвао је велики страх у народу и само дао подстрек сељанима који су планирали устанак, да исти убрзају.²⁴ На Цетињу су, тражећи помоћ за устанак, примљени прилично хладно. Тек четврти дан састали су се са књазом Николом. Он је делегацију поздравио и након разговора рекао им „Драги

²² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869 – 1878...*, knjiga 7, 394.

²³ Подгоричка афера–покољ десио се у октобру 1874. Покољ се десио над српским цивилним становништвом од стране Турака. Повод за овај злочин, био је атентат на Јуса Крњића Мучину од стране Пера Дрекаловића Иванова, који је био сродник војводе Марка Миљанова. Атентат се десио након што је Мучина пријетио смрћу Перу Иванову, а затим је, као одмазда за атентат извршен погром над цивилима. Ово је била тачка кључања у односима Црне Горе и Османског царства. У овим околностима књаз Никола је хтио да сачека мишљење Великих сила, које су савјетовале да се све ријеши једном међународном комисијом, која би испитала догађаје. Након што је исти приједлог дао и велики везир, књаз га је прихватио, водећи се мишљу да ће тако изазвати међународну пажњу и побољшати положај Црне Горе. То је био главни разлог да му устанак није одговарао у том тренутку. Треба напоменути и да је ова афера, званично у свијету покренула српско питање. (Милорад Екмечић, *Стварање Југославије...*, књ. 2, 282; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985), 77–82; Ристо Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, у: *Сабрана дјела*, (ур. Момчило Голијанин), (Невесиње: Народна библиотека Невесиње, 2012), 57–60).

²⁴ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 75–77.

моји Невесињци! Дивна и јуначка је та ваша жеља, ма још није дошло вријеме за устанак“. Након оваквог одговора Јован Гутић му се обратио ријечима да „кад сине прољеће, чућеш, господару, шта су кадер Невесињци учинити“, на шта им је књаз обећао помоћ ријечима „кад сте тако прегли соколови, ја ви не могу одрећи помоћ. Причекајте док сване прољеће; тада ће ви се истурити џебана и оружје у Бањане...“.²⁵

По повратку делегације са Цетиња, Турци су само повећали терор и малтретирања, тако да је послата нова делегација са жалбама и молбама књазу Николи Петровићу да заштити народ.²⁶ Турци су у међувремену сазнали за одлазак прве делегације на Цетиње и да је Јован Гутић предводник исте. Због тога су се Јован и Михаило Гутићи склонили у шуму већ почетком новембра 1874. Уз њих се одметнуло и неколико околних мјештана и кроз неколико дана су водили борбу са турским снагама које су дошле да их траже. Како су чарке почеле, главари су одлучили да опет, сада трећи пут пошаљу делегацију књазу Николи.²⁷ Након треће посјете и савјетовања, херцеговачки прваци су се, заједно са једном групом народа од око 150 људи, склонили на црногорску територију у прољеће 1875.²⁸

Књаз Никола, видјевши да је ситуација крајње напета и да ће Херцеговци без обизра на све подићи устанак²⁹, главарима Гутићу, Грубачићу, Бухи и осталим на Цетињу је рекао „Ја ћу ви послати

²⁵ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 55–57.

²⁶ Он је делегацију поздравио и рекао им „Чујте браћо! двије ипо цијеле године треба причекати, докле дође вријеме за устанак; а то је, докле се Русија спреми да објави рат Турској. Но се врите дома и живите с Турцима како знате“, као и „моји Црногорци ћели би, да се крваво освете Турцима, ма залуду; ја сад не могу друго, но да чекам до бољег времена“. (Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 65).

²⁷ Књаз им је одговорио врло оштро да су све „то учињели навлаш, преко моје воље и знања. Но се врите дома овога часа и мирите с Турцима кано знате, те врите робље кућама, да не испогиба од Турака и од зиме. Ви који не смијете остат у Турке, бјежите овамо“. (Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 67).

²⁸ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка...*, 211–212; Василије М. Гутић, *Опита и дипломатска историја...*, књига 1, 79–80.

²⁹ Одлучност Херцеговаца да се дигну на устанак, најбоље се види из једног писма које су Мићу Љубибратићу упутили Антун и Шушањ Дубовић. У њему се Мићу поручује „И вјеруј! На нашу памет, да цијела Европа рече да се неће Херцеговци бити се с Турцима, ми мислимо да хоће по сваки начин, а ти знаш да се ватра пири што се боље може, па шта Бог да“. (Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869 – 1878...*, 432–433).

добровољце и џебану чим чујем да је пукла прва пушка од устанка...Ни за живу главу не почињите први, но нека турска пушка прва пукне на вас. Пошље – како ве Бог учи а ја ћу чињети шта будем мога“. ³⁰ Борба за ослобођење и уједињење овим је добила и већи смисао. Подршка књаза Николе била је један од најзначајнијих сегмената почетка устанка.

Порта је још једном покушала да приволи главаре на преговоре, али су они одлучно одбили сваки покушај истих. Иако је Портин изасланик у Невесињу Селим-паша, нудио исте услове као што су их добиле области у дубровачким преговорима 1862³¹, главари су одбили сваки даљи покушај за договором. На састанцима у Зовом Долу и Биограду, главари су 27. јуна 1875. и званично одлучили да се устанак подигне. Истог датума, у селу Трусина,

³⁰ Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 133.

³¹ Ови преговори везани су за пропаганду устанка Луке Вукаловића 1862. и битни су за коријен борбе Срба Источне Херцеговине за аутономију, односно ослобођење. Наиме, у прољеће 1862. дошло је до преговора у оквиру којих је Вукаловићу нуђено да буде именован за вођу области и за кајмакама Херцеговине, али су устаници ипак тражили потпуно ослобођење од порезног ропства, аутономију под гаранцијом Великих сила и пристанак на плаћање само редовног пореза султану. Писмом Омер-паше, Вукаловићу је обећавана територија под његовом влашћу, која би обухватала Зупце, Драчевицу, Корјениће и Суторину (дакле излазила би на море) и плата 5.000 пјастера и још 500 за секретара и 600 пјастера за шест заптија. Ипак у писму се мислио на територију која није имала аутономију, већ била чисто турска област. Вукаловић је био спреман да прихвати ово, под условом да му се припоје још и Требињска Шума и Попово поље, за шта Турци нису хтјели ни да чују, па су наведени преговори пропали и општи вал опадања устанка захватио је покрет Луке Вукаловића. Све то натјерало га је да у јесен исте године поново ступи у преговоре са Турцима. Преговори са Хуршид-пашом, а уз присуство аустријског и енглеског конзула одржани су у септембру 1862. у Дубровнику. Двије стране су договориле општу амнестију за устанике, као и наименовање Вукаловића за војводу Зубаца, Крушевице, Драчевице, Суторине, Бањана, Пиве и Дробњака уз плату од 1.500 пјестера. Дато му је право да држи 500 пандура за чување границе према Црној Гори. Како је овај договор био против тежњи цетињског двора да себи потчини ову област, он је од самог почетка осуђиван и саботиран. Читав покрет и дјело Луке Вукаловића су осуђивани, а он сам је називан „Бранковићем“. Уз све то, Турци нису уопште поштовали договор и нису исплаћивали плате на које су се обавезали. Иако је такво стање довело до покушаја поновног организовања устанка, као и до покушаја новог циклуса преговора у Мостару, Османско царство се ипак одлучило на најкориштену методу смиривања немирних области и крајем 1863. потпуно војно угушило устанак. (види: Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852 – 1862* (САНУ – Посебна издања, књига 625, Одељење историјских наука, књига 19), (Ваљево – Београд – Нови Сад: Ваљевска штампарија – САНУ – Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994), 905–908, 946, 949–963).

Јован и Михаило Гутићи, Јован Џомбета, Илија Стевановић, Продан Рупар, Лука Мишковић и Васо Граховац одржали су посљедњи састанак у овом дијелу невесињског округа, пред сами почетак устанка. У наредних неколико дана, спорадичним акцијама мјештана села Крекови и Братач, одлучно су одбијене турске снаге, које су имале намјеру да уђу у села и попале их.³² Тако је, акцијама и плановима херцеговачких главара – искључиво сеоске „елите“, све било спремно за почетак једног од најзначајнијих, а испоставиће се и најтрагичнијих, српских устанака.

Сходно великом броју мањих сукоба у цијелој првој половини 1875, готово је немогуће одредити стварни датум почетка устанка. Наука узима да је Херцеговачки устанак, започео 9. јула 1875. у селу Крекови надомак Невесиња, сукобом устаничких снага са турским јединицама у предјелу брда Гребенац (Гребенак). Његов почетак, испоставиће се касније, био је почетак једне велике кризе и ратних дешавања дуж цијелог Балкана.³³

Самом почетку устанка, претходио је један напад јединица харамбаше Пера Тунгуза на турске караване у мјесту Бишина, код Невесиња. Турски теретни каравани су се из правца Мостара кретали ка Невесињу, превозећи робу за потребе града. Јединице Тунгуза су их пресреле³⁴ и убиле пет Турака³⁵ 5. јула 1875. То је био најзначајнији догађај који је претходио главном сукобу 9. јула у Крековима.³⁶

Устанак је одмах имао одјека и у Доњој Херцеговини, која је и неколико дана раније била побуњена. Тамо су се удружени одреди Срба и римокатолика крајем јуна побунили против Османске власти. Црногорски књаз Никола, већ је 29. јуна 1875. био обавијештен да је извјесни „Марко Латинин“ са 800 људи затворио Требиње и путеве између Габеле и Мостара,

³² Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 81–82.

³³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492 – 1992)*, (Београд: Евоbook, 2019), 282; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804 – 1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995), 81; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије...*, књ. 2, 284.

³⁴ Овај напад био је један класични препад хајдучих јединица на узаном простору пута између Мостара и Невесиња и из тог разлога се он не може сматрати почетком устанка. Стварни почетак био је организовани сукоб са турским и муслиманским снагама из Невесиња четири дана касније, 9. јула, у Крековима.

³⁵ Ристо Т. Пророковић у свом дјелу наводи да се радило о седам Турака. (Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 182).

³⁶ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 83.

а да је у Дабру кнез Бјелица затворио пут Мостар–Столац. У истом обавјештењу речено је да је Продан Рупар побунио коњички крај, као и да су сви путеви између Мостара и Невесиња блокирани.³⁷ Устаници из Доње Херцеговине су већ 23. јула заједно у једном боју између Дабра и Стоца потукли турске снаге. Читав појас области око Храсна и Требиња, али и области Дабра и планине Турсине стајали су уз Невесиње од самог почека.³⁸ Мићо Љубибратић је одмах почео да позива све народе у Херцеговини, нарочито Србе и муслимане да се уједине и заједно крену у устанак. Упутио је и један проглас „браћи Србима мухамеданског закона“.³⁹

Православно и римокатоличко становништво читаве Доње Херцеговине одмах је приступило устанку. У историографији су постојала неразјашњена мишљења како су становници овога краја већ од самог почетка једнодушно ступили у акције са својим сапатницима из Горње Херцеговине, уколико се зна да их је географски дијелила широка раздаљина. Са једне стране, сматра се да су без обзира на удаљеност, експлоатација и терор од стране османских снага толико били притисли и ове херцеговачке становнике, да је приступање устанку било само питање тренутка.⁴⁰ Са друге стране, Васиљ Поповић закључио је да су ове добре везе међу становништвом Доње и Горње Херцеговине резултат сарадње истих у периоду љетних мјесеци, када су се из Доње Херцеговине изгониле велике количине стоке у планинске предјеле. Такође, добра сарадња сматрала се посљедицом угледа и добрих веза које је прије устанка одржавао првак овога краја дон Иван Мусић са околним мјестима и са двором на Цетињу, гдје је и ишао у марту 1875.⁴¹

Судбоносни догађај од 9 јула 1875. у Крековима, врло живописно је описао савременик устанка, Невесињац Ристо Т. Пророковић, који је објаснио да је до сукоба са Турцима, на један бајковит начин, дошло из разлога јер је војвода Трифко Грубачић, по информацијама тадашњих курира

³⁷ Васиљ Поповић, „Покрет од 1875. до 1878“, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј–РТВ, 2017), 44.

³⁸ Vojislav J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 17.

³⁹ Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње, Породична збирка Мићо Љубибратић (у даљем тексту АРС – ПЈТ, ПЗМЉ), кутија II, бр. документа 155/1875. (фотокопија).

⁴⁰ Исто, 20–21.

⁴¹ Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-78. године“, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 174–175.

био опкољен од стране Турака у планини Црвањ. Њему су у помоћ из Биограда пошли Јован Гутић, Кико Стевановић и Драгић Радовић са 80 људи и у предјелу села Крекова се сукобили са јединицама јузбаше Сарића и кордунима Селим-аге Форте, који су били распоређени на брду Градац између Постољана и Крекова. Када су устаници одбили позиве на договор и видјели како се снаге невесињских муслимана групишу, а у међувремену је један муслиман и опалио пушком на Анта Гутића, сукоб је отпочео. У току истог, устаницима је стигло појачање на челу са Трифком Бухом, а муслиманима турски башибозук из невесињске касабе. Окршај је трајао до седам часова послје подне и сходно томе да су се муслимани и башибозук повукли ка Невесињу први, устаници су прогласили побједу и разишли се по селима.⁴² Тако је завршен догађај који је покренуо све даље акције.

У години пред устанак, на чело османске управе у Босни и Херцеговини дошао је Ибрахим Дервиш-паша, 1. априла 1874, османски официр који је био познат као непријатељ хришћана, али и као човјек који није био способан да схвати позицију истих у овим крајевима. Новосадска *Застава* је касније о њему писала да је „наш бездушни тиранин“.⁴³ Овај официр је доста година прије почетка устанка био један од команданата у Босни и Херцеговини, па се очекивало да одлично познаје прилике и ситуацију на терену.⁴⁴ Он је одмах по почетку устанка из Сарајева упутио два јака војна одреда у Мостар, са задатком да се уз још један одред пјешадије и коњице пребаце за Невесиње. Из истог разлога, тражио је и неколико војних одреда из Цариграда, као помоћ за смиривање буне. Ти одреди, убрзо су дошли преко османског пристаништа у луци Клек.⁴⁵ Уз њих, Дервиш-паша је затражио и појачања из Битоља, гдје се налазио штаб Румелијске војске.⁴⁶

⁴² Ристо Т. Пророковић, *Невесињска буна 1874...*, 129–132.

⁴³ *Застава*, бр. 75, 11. јул 1875.

⁴⁴ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869 – 1878...*, 392.

⁴⁵ Пристаништа у Клеку и Суторини заправо су биле османске енклаве, још од времена Карловачког мира 1699, које су често биле затворене од стране аустријских бродова, али је Хабзбуршка монархија правила уступке. За вријеме устанка, преко Клека је долазила помоћ османским снагама. (види: Miroslav Šedivý, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, (Pilsen: University of West Bohemia, 2013, 684; Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, (Stuttgart: Friedrich Andreas Perthes A.-G., 1934), 353–354).

⁴⁶ Василије М. Гутић, *Опита и дипломатска историја...*, књига 1, 103.

Током јула у Херцеговину је стигао и Мићо Љубибратић. О томе је одмах извијестио књаза Николу и ставио му се на располагање.⁴⁷ Истог мјесеца, већ поменута редовна османска војска ушла је у прве окршаје са устаницима већ крајем јула у предјелу села Зови До, Трусина и Дабарско поље. Након ових сукоба, према извјештајима лондонског *Стандарда* било је више од 350 мртвих и рањених на обје стране.⁴⁸ То је јасно дало дознања Ибрахим Дервиш-паши да са устанком неће моћи да заврши експресно и брзо.

Све до мјесеца августа, Османско царство је заправо имало тек 1.800 војника на подручју Херцеговине. Они су били распоређени у неколико мјеста дуж ове области. Два табора и једна брдска батерија налазили су се у Мостару; један табор у Требињу и караулама Зупци и Клобук; двије чете и једна батерија у Никшићу; ескадрион коњице у Фочи и још неколике чете распоређене по касабама ради одбране истих. Сасвим је јасно да наведене снаге нису могле да, изузев заштите караула, градова и путева, пруже значајнији отпор.⁴⁹

Османско царство је одмах по избијању устанка, најприје покушало да се путем преговора договори са устаницима, како би се покрет осујетио у свом почетку. У ту сврху, већ у љето 1875. у Мостар је стигао Сервер-паша, чији је задатак био да путем преговора приволи устанике на смиривање. Ипак, овај османски бирократа није био дорастао задатку на самом терену, првенствено непознавајући менталитет становништва. У септембру је нудио и амнестију и смањење намета, само да се покрет заустави, али од ових обећања није било ништа. Његов основни проблем је, како је то записао Стилман – дописник *Лондон Тајмса*, што је „писао реформе у конаку које је, на улици, требао да изводи башибозук“.⁵⁰

О злочинима башибозука у Источној Херцеговини би се могло нарочито понаособ писати, али овдје треба истаћи да су то били до тада незапамћени злочини. Невјероватне и најгнусније методе убијања људи, затим свакодневна малтретирања без да им се за то да било какав повод, били су саставни дио функционисања ових озлоглашених османских формација. О карактеру њиховог поступања, Артур Еванс је у својим

⁴⁷ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 163/1875. (фотокопија).

⁴⁸ Исто, 104.

⁴⁹ Vojislav J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 27.

⁵⁰ Василије М. Гутећ, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 162.

пропутовањима записао да је башибозук „био симбол свега што је сатанско при убијању људи“.⁵¹ Њиховим мјерама и поступцима, устанак се није могао зауставити, већ се напротив, само ширио и добијао све већи замах.

Интерес сусједне Аустроугарске монархије за догађања са друге стране границе био је већ и прије лjeta 1875. нарочито изражен. Монархија је заправо дуже вријеме прије самог устанка, на провинције Босну и Херцеговину врло одлучно гледала као на свој забран.⁵² Најзначајнији мемоаристи и савременици устанка, Гавро Вуковић и Ристо Т. Пророковић, слажу се да је аустријски интерес и пропаганда у Херцеговини и Босни свеprisутна не само од 1866. и пораза Хабзбуршке монархије на западу, већ и цијелих двије стотине година.⁵³

Након Подгоричке афере, Аустроугарска је сваког трена очекивала да ће између Црне Горе и Османског царства избити рат, па је у једном упутству пограничним службеницима 19. јануара 1875. Ратно министарство издало савјет како да се поступа. У оквиру њега се налагало да се држе неутрално, „све док то наши интереси допуштају и док се Његово Величанство одлучи да се на било који начин умеша у акцију“.⁵⁴ Десет дана

⁵¹ David Harris, *A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875 – 1878*, First year, (California: Sanford University press, 1969), 4.

⁵² Заправо је интерес Хабзбуршке Монархије за просторе Западног Балкана присутан вијековима. Још од средњег вијека и освајања угарског краља Матије Корвина (1458–1490), идеје и интереси Угарске, а самим тим и касније Хабзбуршке Монархије, односно Аустроугарске инволвиран су у историју нарочито Босне, али и Херцеговине. Своје аспирације и идеје о запосиједању ових провинција Хабзбуршка монархија показала је нарочито након Великог Бечког рата (1683–1699), када је Османско царство последњи пут наступило као Велика европска сила у балканској „парадигми“. Од Карловачког мира (јануар 1699), Босна и Херцеговина налазиле су се у главном фокусусу проширивања Монархије на југоисток, а та тенденција касније је само потврђивана. (види: Боро Бронза, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699–1788*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2012), 23–65). Оправданост окретања балканској политици, Монархија је добила својим поразима у Сјеверној Италији 1859, односно у рату са Пруском 1866. Од тог периода, идеја прикључивања Босне и Херцеговине у заједничку државу је свеprisутна и резултирала је окупацијом у лето и јесен 1878, односно анексијом у октобру 1908.

⁵³ Ристо Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874...*, 86; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 112.

⁵⁴ Генерал Бек – Гувернеру Родићу, 19. јануар 1875. (Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, 122).

касније, 29. јануара, сазвана је сједница Крунског вијећа у Бечу, којом је председавао лично цар. На њој је дискутовано око потенцијалног устанка у Босни и Херцеговини и разматрана је његова успјешност и евентуално ослобођење и уједињење са Србијом. Како би то створило једну велику словенску државу на самој граници са Монархијом, одлучено је да ће у том случају аустријска војска окупирати те области до Лима и Дрине⁵⁵, како би се најприје зауставило потенцијално сједињавање Босне и Херцеговине и Србије, али и Србије и Црне Горе. Осим овога става, који је уједно и прихаћен као основа аустроугарске политике, постојао је и став дипломатије да се Црној Гори и Србији ипак дају неки уступци у погледу граница.⁵⁶ Главног закључка са овог састанка, да је спољна политика ипак главни приоритет Монархије, што је био случај и током XVIII и XIX вијека, гроф Андраши се држао све до краја устанка.⁵⁷

У таквим околностима, цар Франц Јозеф је у априлу 1875. посјетио Далмацију, гдје је саслушао и неке од жалби становника са друге стране границе. Овим путовањем, цар је најприје хтио да да до знања осталим европским силама да се Источно питање са сигурношће не може рјешавати без Аустроугарске, а поготово не против ње.⁵⁸

Сама политика Аустроугарске била је нарочито различита од политике било које од осталих Великих сила. Њој је посебно битна била област провинција Босне и Херцеговине, и иако се на почетку привидно држала неутрално, њен интерес за њима био је изражен у дипломатским круговима од прве године устанка. То је допринијело и ситуацији да се на Аустроугарску гледало као на првог партнера у разрјешењу Велике источне кризе, са стране било које од европских сила. Њена политичка улога била је

⁵⁵ Франц Јозеф је одлучно био против било каквог плана којим би се на самим границама Монархије створила још једна словенска држава и тиме директно угрозила интересе Монархије. Једном приликом је рекао Хибнеру да „има једна тачка, у којој никад нећу пристати да попустим. то је стварање независних држава (у Босни и Херцеговини – Л.Р.), по угледу на Србију и Црну Гору“. (Жан Пол Блед, *Франц Јозеф*, (Београд: Clío, 1998), 379).

⁵⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије...*, књига 2, 282–283.

⁵⁷ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка...*, 234; Harald Heppner, „The Struggle for Commonness in the Habsburg Monarchy 1718–1918“, у: *Zbornik radova na temu: The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries)*, (ur. Harald Heppner, Goran Vasin, Nenad Ninković), (Wien: New academic press, 2020), 15.

⁵⁸ Жан Пол Блед, *Франц Јозеф...*, 378–379.

директно прожета сарадњом са руском спољном политиком, најприје јер су обје државе биле у савезу Трију царева, али и јер су се интереси обје прожимали преко Балкана.⁵⁹

Током мјесеца августа, Доња Херцеговина је сва била у ватреној борби. Љубиње и Попово поље били су увелико побуњени. Перо Чингрија је писао да су устаници говорили да „волимо жртвовати наша имања, нашу крв, наше жене, нашу дјецу, у једну ријеч све, него остати унаприједа под турским јармом“.⁶⁰ *Лондон Тајмс* доноси вијести да је половином мјесеца 700 Требињаца напало касабу и да околне путеве држе у блокади. Њима се у наведеној блокади придружило и 200 Бокела и они су формирали станицу пољске страже код Дражиндола.⁶¹ *Застава* је чак обавјештавала своје читаоце да се „устанак према Требињу повукао, где ће бити главне операције“.⁶² Треба истаћи чињеницу да је Требиње у овом моменту било од изузетне важности као град који се налази уз саму границу, али и као тврђава коју брани мало војника, па би његов евентуални пад био велики подстрек за устанике.⁶³ До краја мјесеца, српска села на Зупцима, Бањанима и у

⁵⁹ Милорад Екмечић, *Историјски значај устанка...*, 235–236.

⁶⁰ Државни архив у Дубровнику – 257 – Фонд обитељи Чингрија (1875–1877), кутија 12 – Х7Ба, свеска 1, док. 78

⁶¹ *Српске новине*, бр. 174, 5. август 1875.

⁶² *Застава*, бр. 88, 11. август 1875.

⁶³ Војвода Мићо Љубибратић био је израдио један добар и детаљан план за заузимање Требиња. Он је подразумијевао да устаници из Завођа и Љубомира, предвођени са Јованом Зотовићем заузму сјеверни прилаз граду, брдо Погачу. Одатле би пратили ситуацију главног дијела устаничких снага, под командом Љубибратића, чији је план био да из правца манастира Дужи нападну на јужни дио града. Уколико би низам изашао из града да им се супротстави, Зотовићеве снаге би се са сјевера спустиле у град. Трећи дио устаника, под командом Трифка Вукаловића био би стациониран у предјелу источног прилаза граду у селима Чичево и Згоњево. Њихов задатак је био да у току низамског изласка из града и кретања ка јединицама Љубибратића, ударе њима у бок. План је имао одличне изгледе за успјех, али када је Љубибратић кренуо у реализацију истог, 21. августа, јединице Зотовића и Вукаловића нису реаговале и напад је пропао. Изостанак реакције везан је за утицаје двора са Цетиња и анимозитет књаза Николе ка Мићу Љубибратићу. (Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023), 83–84; Лазар Радан, „Војвода Мићо Љубибратић у устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца“, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Српско национално питање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, (ур. проф. др Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 141–142; АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 172а/1875. (фотокопија)).

требињској Шуми била су сва на ногама, а у другом османском пристаништу Суторини, мјеста за стоваришта су била затворена. Рани успјеси устаника допринијели су и томе да је војни командант Херцеговине, Селим-паша смијењен и на његово мјесто је постављен Неџиб-паша. На све ово, крајем мјесеца дошло је до једног састанка устаничких вођа Херцеговине у манастиру Косијереву, гдје је 27. августа одлучено да ће се послати један манифест дуж цијеле херцеговачке територије, који ће садржати комплетан устанички план и програм.⁶⁴

Османско царство је крајем августа уз сва пристигла појачања у Херцеговини имало више од 30.000 својих снага. Толика бројност била је и највећи разлог да су устаници, потпуно безуспјешно, покушали да заузму Невесиње 29. августа⁶⁵, али и да се супротставе колони турске војске која се концентрично кретала из правца Стоца, Невесиња и Гацка почетком септембра. Ипак, преласком на облик герилског ратовања, велики број устаничких чета успио је да у предјелу Дабра заустави ову колону, а затим је победи, што је резултирало смјеном недавно постављеног Неџиб-паше.⁶⁶

Како је устанак на свом почетку изазвао велику пажњу европске јавности, то је пробудило и различите реакције од држава Великих европских сила. Право српског народа највише је подржавало демократско друштво у Италији. Са друге стране, Француска је била у другом плану, мада не без икакве улоге. Велика Британија, уз Аустроугарску и Русију била је

⁶⁴ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 105–106. (Заправо, Љубибратић је писао својов жени Мари да састанка уопште није било и да је он изигран од стране осталих главара. Исту причу пренио је и хроничар устанка Коста Грујић. Види: Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (Од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956), 48–56; АРС – ПЈТ, ПЗМЈ, кутија II, бр. документа 181/1875. (фотокопија)).

⁶⁵ Напад на Невесиње предводио је црногорски војвода Петар Вукотић. Устаничке снаге бројале су око 2.700 бораца, заједно са још 700 црногорских добровољаца. Турске снаге су биле прилично слабе и бројале су око 370 низама и још 300 башибозука. Напад је почео у зору 29. августа и устаници су скоро па без већих сметњи продрли у само касабу. Ипак, саму тврђаву нису упјели да зазму, јер је била добро утврђена и јер је посада располагала са тешким наоружањем. Ту је напад и заустављен и устаници су се повукли, одвлачећи са собом велике количине муниције, наоружања и разног другог материјала. (Vojislav J. Korać, *Trebinje...*, књига 2 – дио 2, 86; Саво Скоко, „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875“, у: *Невесињска пушка. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878*, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 33–55).

⁶⁶ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 107.

један од најзначајнијих спољних актера у рјешавању Велике источне кризе. Њен традиционални пријатељски однос са Османским царством сада је био додатно поткријепљен интересом да се што ефикасније спријечи руски продор на Дараданеле и Босфор. Због тога је она на покрете словенских народа, првенствено Срба, гледала као на покрете потпомогнуте руским идејама и факторима, и била одлучно против њих.⁶⁷ Аустроугарска се на почетку, као што је већ речено, формално држала неутрално, док је Русија око свог става имала унутрашњих проблема. Наиме, руско друштво је било подијељено. Становништво и сељаци су били за одлучну помоћ устаницима. Чак су и славјанофилски кругови дали подршку путем новца, штампе и добровољаца, али је државно вођство имало другачије погледе. Оно је било за политику обазривог споразумијевања са владом Аустроугарске.⁶⁸ Своје интересе је једино директно положило на Бугарску, док је остали задатак Русије на Балкану, према изјави посланика у Бечу Новикова био да не помаже Јужне Словене у борби за ослобођење, већ да чека погодан тренутак да их русификује.⁶⁹

У погледу ратних операција, септембар је био неславан за устанике у Доњој Херцеговини, јер је Требиње које је било све вријеме у блокади и устаници су на све начине покушавали да га што је више могуће одсијеку од околних турских касаба и потенцијалних путева за снабдијевање града, изгубило на значају. Турци су успјели да након искрцавања снага у Клеку, 22. августа, уз помоћ топова пробију устаничку блокаду ка Требињу и поново ослободе пут за Дубровник, који је био жила куцавица преживљавања Турака у граду. У оквиру тих акција, османске снаге су у потпуности разбиле устанички центар у манастиру Дужи, тако да је шира устаничка акција у овом крају била осујећена и тренутно прекинута.⁷⁰

Турске снаге су се одмах упутиле ка Грабу и Зупцима, како би и у овим крајевима зауставили устаничке акције и напредовања. Два табора низама и око 500 башибозука, које је предводио требињски Хусеин-паша

⁶⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, књига 3, (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 211, 213.

⁶⁸ Владислав Ј. Гросул, „Руско друштво и Источна криза 70-их година XIX века“, у: Зборник радова на тему: *Велика источна криза и српско питање*, (ур. др Срђан Рудић), (Београд: Историјски институт Београд, 2019), 41–57.

⁶⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије...*, књига 2, 289–290.

⁷⁰ Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини...*, 90–91.

сукобили су се на Зупцима са устаницима 8. и 10. септембра и доживили су пораз. Иако су турци успјели да дотуре храну својим посадама, ипак су се морали повући за Требиње.⁷¹ *Застава* је јављала да „на Зубицма усташа бију кулу топом. Одушевљење велико“⁷², а два дана касније „јучер битка на Зубцима цео дан. Турака погине преко 80, усташа 3. Турци се повукоше назад“. У истом броју, а у извјештају са Цетиња *Застава* је писала „Турци поражени. Погинуло њих 50; усташа само 3“.⁷³ Након ових покушаја, јединице су се вратиле у Требиње, и остале стациониране у оквиру градских зидина.

У току истог мјесеца дошло је до још једног значајнијег сукоба између устаника и Турака у мјесту Главска надомак Требиња. Ту су се јединице Пека Павловића и Максима Баћовића сукобиле са два табора низама и башибозука. Иако су Турци били јачи и напали их први, устаници су се одбранили и натјерали их на бијег. *Глас Црногорца* је пренио информацију: „више од стотину Турака погинуло је, међу њима многи бегови“.⁷⁴ Након ових окршаја, ратиште је у Доњој Херцеговини накратко утихнуло.

Дио устаничких чета је у предјелу планине Трусина, у срезу Невесињском, доживио пораз од стране Турака, када су крајем септембра покушали да одбране трусинску кулу и одрже слободним овај дио среза. Али-паша, посједујући боље положаје и имајући већи број војника, успио је да без веће муке након полчасовне борбе натјера устанике на повлачење. Тако су ове мање групе пред налетом јачег противника биле разбијене.⁷⁵

У међувремену је дошло до смјене Дервиш-паше. Његова намјера да устанак скрши што је прије могуће и то у крви, ипак није имплементирана. У Босни га је замијенио Ахмед Хамди-паша 4. септембра 1875. То је био знак да је устанак увелико бринуо Порту.⁷⁶ Међутим, ни овај османски заповједник није се задржао дуго и убрзо га је замијенио Реуф-паша, који је

⁷¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, 462.

⁷² *Застава*, бр. 104, 10. септембар 1875.

⁷³ *Застава*, бр. 105, 12. септембар 1875.

⁷⁴ *Глас Црногорца*, бр. 29, 11/23. септембар 1875.

⁷⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878...*, 465–466.

⁷⁶ Исто, 457.

и најреалније извијестио Порту, након увида у стање у Босни и Херцеговини, да је немогуће савладати устанак са тренутним средствима.⁷⁷

Колико је Источна Херцеговина била устанички настројена и колико је устанак узео маха већ у првим мјесецима по његовом отпочињању најбоље говори интензитет и бројност борби које су вођене у првим мјесецима. Устаничке чете, дуж цијеле Херцеговине, водиле су од јула до почетка новембра више до 240 мањих или већих окршаја и бојева против османских снага. То значи да није прошао ни један дан а да неког сукоба није било, а некада их је било и по неколико у једном дану.⁷⁸

Након значајног успјеха устаника на почетку устанка, Велике силе су покушале да приволе Османско царство да учини реформне уступке устаницима, како би се криза окончала. У ту сврху, Русија је, сматрајући да је њен основни задатак усаглашавање њене политике са политиком аустроугарског Двора, истом препустила дипломатску иницијативу. Русија је такође, у читаве прве двије године устанка била на становишту да се исти мора обуздати заједничком и усаглашеном акцијом Тројецарског савеза и у договору са Бечом.⁷⁹ Узевши све у своје руке, гроф Андраши је најприје организовао једну конзуларну мисију, чији задатак је био да директно на терену испита стање и ситуацију међу устаницима. У договору са Русијом, циљ Аустроугарске био је да конзули директно контактирају вође, поднесу извјештаје о устанку и путем истих устанике наговоре на мир. Иако је Османско царство на почетку било против мијешања спољнополитичког фактора, они су касније пристали на мисију. Њу су одмах одобриле и остале европске силе, па је с тога заједнички састанак конзула и Сервер-паше одржан 5. септембра 1875. у Мостару. На њему је одлучено да се упуту приједлог устаницима да дођу на одређено мјесто (Мостар) у одређено вријеме, како би се са њима покушао постићи договор. Мисију су чинили руски конзул Јастребов, аустријски конзул Васић, британски конзул Холмс, француски конзул Дозон, њемачки конзул Лихтенберг и италијански конзул Дурандо. О њиховом плану акције, књаз Никола је одмах обавијестио

⁷⁷ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 110–111, 117.

⁷⁸ Исто, 128–131.

⁷⁹ Душко М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019), 281–283.

устанике и савјетовао им да се држе максиме да су одлучно устали да се ослободе или да сви погину.⁸⁰

Због одбијања састанка од стране устаника, конзули су одлучили да лично оду у Источну Херцеговину. Подијелили су се у двије групе и тако отишли на разговоре са устаницима. Прва група конзула – Јастребов, Дозон и Холмс отишли су у област Горње Херцеговине, док је друга група – Васић, Лихтенберг и Дурандо отишла у Доњу Херцеговину.⁸¹ У оба дијела Источне Херцеговине, конзули су се суочили са неуспјехом. Сва њихова воља и намјера да устанике приволе на окончање устанка није уродила плодом. У Требињу су им издиктирани услови устаника, који су путем Косте Грујића конзулима саопштили слjedeће: 1. мјесто потенцијалних преговора треба да буду или далматинска или црногорска граница, 2. да се за вријеме преговора обезбједи примирје и то на начин да Турци остану на позицијама које су тренутно држали и 3. да се преговори са Турцима воде у присуству Великих сила и уз њихову гаранцију.⁸² Након овога одговора, с обзиром на услове под којима су устаници пристали на разговор, ова мисија је окончала своје дјеловање неуспјешно. Након повратка у Мостар, извијестили су своје владе о условима устаника, на које Османско царство није пристајало. Тако је први покушај медијације европског фактора пропао.⁸³

Са друге стране, војне операције довеле су до прве велике и значајне битке у устанку у новембру 1875. Шефкет и Селим-паша су са снагама јачине 16 батаљона и још 600 гатачког башибозука кренули у акцију са намјером да снабдију Горанско, које је било окружено устаничким четама. Њих је већ у току прве ноћи, 11. новембра опколио и напао батаљон Лазара

⁸⁰ Славиша М. Вулић, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875“, у: Зборник радова са научног скупа: *Херцеговачки устанак 1875 – 1878*, (Гацко: СПКД Просвјета, 2016), 143–144.

⁸¹ Војвода Гавро Вуковић је у својим мемоарима забиљежио да је уз поменута три конзула, Лихтенберга, Васића и Дуранда, са њима био и конзул Француске у Скадру, Колана Чикади. Тај податак пронашли смо само ту. (Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 192).

⁸² Božo Madžar, „Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država“, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875 – 1878. godine*, tom 1, (ur. Vasa Čubrilović), (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 306–308.

⁸³ Васиљ Поповић, *Покрет од 1875...*, 50; Vojislav J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 111–117.

Сочице, тако да су већ од првог дана били у безилазној ситуацији. Турска катастрофа била је неслућених размјера. Завејани снијегом, а нападнути са свих страна, Турци се дали у неорганизовано бјежање и Шефкет-паша је, само да би себе заштитио, жртвовао 400 војника. Турци који су се пробили до Гацка имали су од посљедица рањавања више од 900 умрлих након битке по извјештајима *Лондон Тајмса*, а још неколико дана послје, у снијегу је нађено више од 350 смрзнутих турских лешева. Устанички губици били су 57 мртвих, са 6 официра и 96 рањених. Стилман, дописник *Лондон Тајмса* је извјестио да је то био најтрагичнији турски пораз од битке на Граховцу 1858.⁸⁴ Ова битка је показала да је Османско царство крајње неспособно да обузда немирне устанике.

Неколико дана послје ове битке, Пеко Павловић је успио да још једном побиједи османске снаге. У налету устаничких јединица, Павловић је код Плане 22. новембра (4. децембра) до ногу потукао турске јединице и извојевао још једну врло значајну побједу за херцеговачке устанике у првој години устанка.⁸⁵ Са два велика пораза пред зиму 1875/76. Османско царство се суочило и са озбиљним унутрашњим проблемима. Како су већ у октобру прогласили банкрот, сада су и на војном пољу имали огроман проблем. Из тог разлога, а сходно томе да је устанак у Херцеговини све више личио на рат, султановим наређењем за главног заповиједника турских јединица именован је почетком 1876. Ахмед Муктар-паша, син султана Абдул Меџида (1839–1861) и један од најспособнијих османских војсковођа.⁸⁶

Османско царство, суочено са изгледним мијешањем Великих европских сила у њихове унутрашње проблеме, радило је на побољшању ситуације у оквиру свог законодавства. Султан је већ 2. августа 1875. издао један хат за административне реформе, а 1. септембра исте године и један нарочити ферман којим су се свим слојевима становништва давала извјесна права. Оно што је посебно значајно јесте султанова ирада од 2. октобра у оквиру које су се обећавале пореске олакшице, што је за становништво било

⁸⁴ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 210–213; Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 133–135; Никола Петровић, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1988), 340–342. (напомена: књаз је своје мемоаре писао у трећем лицу); АРС – ПЈТ, ПЗМЈ, кутија II, бр. документа 261/1875. (фотокопија).

⁸⁵ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 217–218; Никола Петровић, *Мемоари...*, 343–344.

⁸⁶ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари...*, 151.

нарочито битно. На овом акту се није стало, па је султан још једним ферманом од 12. децембра 1875. који се тицао судства и побољшања његове улоге и рада, покушао да спаси ситуацију и покрене реформе у царству.⁸⁷ Ипак, иако су све те мјере изгледале демократски, оне су остале мртво слово на папиру, као и безброј пута до тада.

Гроф Андраши се, суочен са неуспјехом конзуларне мисије, одлучио да уз подршку руске владе састави једну ноту, која би била упућена на двор у Цариград. Након званичне подршке министра Горчакова у октобру 1875, Андраши је своју ноту саставио 24. децембра. У наредним данима, пристанак на ноту дале су све европске силе изузев Енглеске, која је на ноту пристала нешто касније. Садржина ноте огледала се у:

1. укидању закупа десетине;
2. вјерска слобода и једнакост за све становнике;
3. непосредни порези, који се сакупљају у Босни и Херцеговини да се искористе само за побољшање ситуације у овим провинцијама;
4. да се омогући сељацима да путем обраде необрађеног земљишта, дођу до властите својине, на који начин би се њихова зависност од ага и бегова постепено умањивала;
5. да се формирају мјешовите муслиманско–хришћанске комисије за надзор над спровођењем реформи.⁸⁸

Као што се види, нота је све циљеве устанка заправо сводила на унапријеђења социјалних услова и самих грађанских слобода у царству. Тачке ове ноте прочитане су 30. јануара 1876. Рашид-паши од стране аустроугарског амбасадора Ференца Зичија у Цариграду. Султан је 4. фебруара 1876. дао пристанак на ноту, али уколико се тачка око питања начина сакупљања и утрошка новца од пореза измијени јер се није слагала са начином финансијског функционисања царства. Коначно, у својој реформној иради, 11. фебруара султан је прихватио тзв. Андрашијеву ноту и тако потврдио судбинску улогу дипломатије у устанку у Источној Херцеговини.⁸⁹

Читав циљ политике Андрашија огледао се у једноме – да се Османско царство доведе пред званични став дипломатије, чије главне конце

⁸⁷ Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 153.

⁸⁸ Чедомир Попов, *Грађанска Европа...*, књига 3, 218; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005), 381–382.

⁸⁹ Милорад Екмечић, *Значај устанка у Босни...*, 238–239; Василије М. Гутић, *Општа и дипломатска историја...*, књига 1, 274–276.

је вукла управо Аустроугарска. Њен главни циљ за Османско царство је био да се оно у доброј мјери натјера да промијени стање које је довело до устанка, односно да среди своје унутрашње прилике и обезбиједи услове живота за становништво. Уз то, Аустроугарска се својски трудила да заустави све акције Србије и Црне Горе, као и да устанике покуша приволити да положе оружје и окончају немире.⁹⁰

Одмах након подношења ноте султану у Цариграду, стигла је и реакција устаника на исту. Они су 16. фебруара 1876. у Суторини организовали један састанак устаничких старјешина и одлучно одбили садржину ноте.⁹¹ Најприје су жељели да дају до знања да се без њих не може одлучивати, јер су они главни фактор на терену, али су осим тога захтијевали и да се дипломатски гарантује све из саме ноте, јер су до тада увелико били навикнути на празне гаранције Порте. У једном манифесту који је пренио *Тамјс* 21. фебруара 1876. устаници су поручивали да „ми, Херцеговци, припадамо поштену народу, народу заробљеном пет стољећа, народу који је ипак био извор најплеменитије и најчистије крви српске“ и зато тај народ није хтио да прихвати тачке у којима није било говора о слободи коју би гарантовале европске силе. Уз тај манифест, устанички главари су тражили и самосталност онакву какву је имала Црна Гора и поручивали да их само права слобода може разоружати.⁹²

У таквом развоју ситуације, како ратне на терену, тако и дипломатске за столовима, је завршена прва устаничка година. Одлучне побједе устаника, размах инзетитета истог и покушај медијације Великих европских сила биле су саставни дио почетног ратовања у Источној Херцеговини. Иако су устаничке операције биле одлучне, оне нису у првој години устанка достигле интензитет као током 1876. када у устанак званично улазе Србија и Црна Гора и када устаници добијају јаку залеђину и подршку са Цетиња. Само Османско царство је заправо кроз цијелу прву годину устанка било без могућности да размах истог обузда. Иако је зима 1875/76. била јако дуга и оштра, праћена великим снијегом у Горњој Херцеговини, баш као и зима 1874/75, устаничке акције и сама жестина устанка нису попуштале. Мањи окршаји су трајали све до краја 1875. дуж цијеле Херцеговине, а почетком

⁹⁰ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni...*, 221.

⁹¹ Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини...*, 172–175.

⁹² Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, 382; Vojislav J. Korać, *Trebinje...*, knjiga 2 – dio 2, 232–233.

1876. већ је било потпуно јасно да устанак забрињава и Велике силе. Оне ће, у наредне три године, својим акцијама остати инволвиране у сваку пору немира у Босни и Херцеговини, али и на Балкану и као такве ће, уз ратовање устаника и зараћених страна, довести до конгресног рјешења Велике источне кризе у Берлину 1878.

ЛИТЕРАТУРА:

Необјављени извори:

- Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње
Фонд Породична збирка Мићо Љубибратић (1875) – копије докумената, инв. бр. кутије 2.
- Државни Архив у Дубровнику
Фонд породице Чингрија (1875–1877) – ХР ДАДУ 257 – кутија 12 - Х7Ба (свеска 1).

Објављени извори и мемоарска литература:

- Вуковић, Војвода Гавро, *Мемоари*, књига 1, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1985).
- Петровић, Никола, *Мемоари*, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1988).
- Пророковић, Ристо Т, *Невесинска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, у: *Сабрана дјела*, (ур. Момчило Голијанин), (Невесинје: Народна библиотека Невесинје, 2012). (прво издање: Београд: Задужбина И. М. Коларца – 109, 1905).

Периодика:

- Босна* – Сарајево, 1875.
- Глас Црногорца* – Цетиње, 1875.
- Застава* – Нови Сад, 1875.
- Српске новине* – Београд, 1875.

Монографије:

- Bataković, Dušan T, *The foreign policy of Serbia (1844–1867). Ilija Garašanin's Načertanije*, (Beograd: Institute for Balkan Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014).

- Берић, Устанак у Херцеговини 1852–1862 (САНУ – Посебна издања, књига 625, Одељење историјских наука, књига 19), (Ваљево – Београд – Нови Сад: Ваљевска штампарија – САНУ – Удружење Срба из Херцеговине у Војводини, 1994).
- Блед, Жан Пол, *Франц Јозеф*, (Београд: Сlio, 1998).
- Бронза, Боро, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699–1788*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2012).
- Гутић, Василије М, *Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
- Гутић, Василије М, *Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године*, књига 2, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
- Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1995).
- Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, (Београд: Eurobook, 2019).
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књига 2, (Београд: Просвета, 1989).
- Екмечић, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1960).
- Ковачевић, Душко М, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, (Београд: Завод за уџбенике, 2019).
- Korać, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 1, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
- Korać, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, knjiga 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
- Kretschmayr, Heinrich, *Geschichte von Venedig*, (Stuttgart: Friedrich Andreas Perthes A.-G, 1934).
- Микавица, Дејан, Лемајић, Ненад, Васин, Горан, Нинковић, Ненад, *Срби у Хабзбуршкој Монархији 1526–1918*, књига 2, (Нови Сад: Прометеј–РТВ, 2016).

- Попов, Чедомир, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, књига 3, (Београд: Завод за уџбенике, 2010).
- Радан, Лазар, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023).
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, (Београд: БИГЗ, 2002).
- Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine*, (Beograd: Equilibrium, 2005).
- Harris, David, *A diplomatic history of the Balkan crisis of 1875–1878, First year*, (California: Sanford University Press, 1969).
- Šedivý, Miroslav, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, (Pilsen: University of West Bohemia, 2013).
- Šljivo, Galib, *Historija Bosne i Hercegovine 1788 – 1878. Bosna i Hercegovina 1869–1878*, књига 7, (Tešanj: Planjах komerc, 2016).

Дијелови књига:

- Екмечић, Милорад, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878“, у: *Историја српског народа*, књига V–1, (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 449–526.

Научни чланци:

- Вулић, Славиша М, „Конзуларна мисија у Херцеговини 1875“, у: Зборник радова са научног скупа: *Херцеговачки устанак 1875 – 1878*, (ур. Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2016), 135–150.
- Гросул, Владислав Ј, „Руско друштво и Источна криза 70-их година XIX века“, у: Зборник радова на тему: *Велика источна криза и српско питање*, (ур. др Срђан Рудић), (Београд: Историјски институт Београд, 2019), 41–57.
- Дашић, Миомир, „О неким општим погледима на Црну Гору епохе краља Николе (1860–1918)“, у: *Огледи из историје Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000), 285–322.
- Ђорђевић, Димитрије, „Улога аграрног чиниоца у балканским покретима деветнаестог века“, у: *Огледи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 39–54.

- Ђорђевић, Димитрије, „Улога националног чиниоца на Балкану у деветнаестом веку“, у: *Огледи из новије балканске историје*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 24–39.
- Екмечић, Милорад, „Босна и Херцеговина 1802–1878“, у: *Дијалог прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 155–171.
- Екмечић, Милорад, „Велика источна криза 1875–1878“, у: *Огледи из историје*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 149–163.
- Екмечић, Милорад, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 203–256.
- Екмечић, Милорад, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне“, у: *Дијалог прошлости и садашњости*, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 137–154.
- Екмечић, Милорад, „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)“, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 25–46.
- Екмечић, Милорад, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године“, у: *Радови из историје БиХ XIX века*, (Београд: БИГЗ, 1997), 173–202.
- Jagodić, Miloš, „Serbian secret organisation in Eastern Bosnia (1849–1855)“, у: *Istraživanja* 27, (Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016), 190–199.
- Madžar, Božo, „Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država“, у: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875 – 1878. godine*, tom 1, (ur. Vasa Čubrilović), (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 303–313.
- Поповић, Васиљ, „Покрет од 1875. до 1878“, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј–РТВ, 2017), 40–65.
- Радан, Лазар, „Војвода Мићо Љубибратић у устанку 1875 – државотворна идеја једног Требињца“, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Српско национално питање у Босни и Херцеговини: историјски процеси, личности и идеје*, (ур. проф. др Драга Мاستиловић), (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2022), 126–153.

- Скоко, Саво, „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875“, у: *Невесињска пушка. Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875–1878*, (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 33–55.
- Heppner, Harald, „The Struggle for Commonness in the Habsburg Monarchy 1718–1918“, у: *Zbornik radova na temu: The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16th–20th centuries)*, (ur. Harald Heppner, Goran Vasin, Nenad Ninković), (Wien: New academic press, 2020), 9–19.
- Šljivo, Galib, „Bosanski Vilajet u 1867. godini“, у: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 539–562.

Мер Лазар Радан

SUMMARY

The uprising in Eastern Herzegovina in 1875–1878, represents one of the most significant uprisings of the Serbian people in this region. It is the continuation of the struggle for the liberation and unification of the Serbian people, and as such represents the consequential issue of the insurrectionary struggles of the Herzegovinians (1852–1862), led by duke Luka Vukalović. In the paper, based on relevant historical literature, unpublished and published sources, as well as newspapers, we analyzed in detail the beginning of the uprising, the first year of the uprising, the situation on the ground, as well as the diplomatic action of the Great European Powers, concentrating on the area of Eastern Herzegovina. The decisive victories of the insurgents, the extent of their insecurities and the attempt to mediate by the Great European Powers were an integral part of the initial war in Eastern Herzegovina. Although the insurgent operations were determined, they did not reach the intensity in the first year of the uprising as in 1876, when Serbia and Montenegro officially entered the uprising and when the insurgents received a strong rear and support, especially from Cetinje. With minor conflicts by the beginning of 1876, it was already completely clear that the uprising was worrying the Great Powers as well. In the next three years, they will remain involved in every moment of unrest in Bosnia and Herzegovina, but also in the Balkans, and as such, along with the warring of the insurgents and warring parties, will lead to a congressional solution to the Great Eastern Crisis in Berlin in 1878.